

TÜRK MASALLARINDA KAHRAMANIN VE ŞAMANIN DON DEĞİŞTİRMESİ ARASINDAKİ BENZERLİKLER

Kadriye TÜRKAN*

Özet: Bu makalede, Türk dünyası masallarından hareketle ve örnekler üzerinden; Şamanın hayvan şekline girmesi ile masal kahramanlarının hayvan şeklini alması arasında benzerlikler araştırılarak, veriler ışığında yorumlanacaktır.

Anahtar kelimeler: Masal, Şaman, şekil değiştirme

Similarities Between the Transformation of the Hero and the Shaman in Turkish Tales

Abstract: This article, based on the Turkish tales, studies with examples and comments on the similarities between the transformation of the Shaman into a animal and the hero's transformation into an animal.

Keywords: Tale, Shaman, transformation.

I. Şekil (Don) Değişirme

İnsanın hayvan şekline girmesi; “Motif İndeks”te ‘sihir’ ana başlığı ve ‘şekil değiştirmeler-insanın hayvana dönüşümü’ alt başlığında yer alan bu dönüşüm (metamorphose), biçim değiştirme, don değiştirme ya da donuna girme; eski din ve inanç sistemlerinden edebiyata özellikle destan, masal, efsane gibi halk yaratmalarında sıkça geçen ve önemini koruyan fenomenlerden biridir. J. P. Roux, şekil değiştirmenin Türklerin kutsiyet anlayışının gereği olduğunu ve şekil değiştirmeyi sağlayan unsurlar arasında ayinde giyilen giysilerin önemli yer tuttuğuna ifade eder (Yüce 1993: 121).

A. Y. Ocak insanın, ‘hayvan, bitki ya da eşya’ şekline girebilmesini ile ilgili olarak şunları yazar:

Eskiçağ insanının kafasında yeryüzünde mevcut her cisim, her madde, bir kuvvetin taşıyıcısıdır. Ayrı görünseler de, neville arasında esasta yine de birtakım benzerlikler vardır. Bu benzerlikler, aralarında bazı şekil değişikliklerine yol açarlar. O halde bir cisim birden fazla görünüşler altında tezahür edebilir; bir insan,

* Dr., Hacettepe Üniversitesi.

TÜRK MASALLARINDA KAHRAMANIN VE ŞAMANIN DON DEĞİŞTİRMESİ ARASINDAKİ
BENZERLİKLER

hayvan veya bitki yahut bir eşya biçimine girebilir. Fakat bu görünüşte değişik şekilleri geçici olup o cismin asıl mahiyetini değiştirmezler. (Ocak 2003: 206).

Şekil değiştirme¹ genelde cadı, sihirbaz ya da Tanrı gibi üstün bir güç tarafından, iyiliğin mükâfatı ya da kötülüğün cezası olarak gerçekleştirilen bir eylemdir. Bu dönüşümler, taş kesilme gibi kademeli olarak meydana gelebilir ya da şekil değiştirme dua, efsun, tokat, sopa, vb. bir hareketin neticesi olarak ortaya çıkabilir. Efsanelerde görülen şekil değiştirme², masal ve destanlardakilerden farklıdır. Masal ve destanlarda sihir ve büyüye dayalı, geçici şekil değiştirmeler yaygın iken, efsanelerin inanç ve inandırma yönü dikkate alınarak; eğitime ve terbiye etme amacı da güdüldüğünden kalıcı şekil değiştirmeler söz konusudur.

Pek çok araştırmacıya göre; destan, masal, efsane ve menkıbelerde görülen şekil değiştirme motifi, insanın şuur altından ve yaratıcı gücünden ortaya çıkan arzuların yansımasıdır. Bu benliğini tamamıyla hazmedememiş ferdileşme aşamasında bir şahsiyetin hüviyet sembolü olarak değerlendirilebilir. (Ocak 2003: 206).

Şamanizmde de Şamanın şekil değiştirmesi başlı başına bir olay olup, geniş yer tutar. Şamanın şekline büründüğü hayvanlara gelince bunun için öncelikle Şamanın yardımcı ruhlarının hangi hayvan ya da hayvanlar olduğunu bilmek gerekir. Ohlmark'ın, Şamanın şekil değiştirmesinde yardımcı ruhlarının fonksiyonu ile ilgili yorumu şu merkezdedir:

Ohlmarks'a göre, yardımcı ruh ayin sırasında Şamanın içine girerek onun benliğine sahip olup kişiliğini değiştirir. Başka bir deyimle Şaman yardımcı ruha dönüşmüş olarak kişiliği de o ruhun içinde görünmeye başlar. Nitekim kimi Şamanların kurt, boğa, ayı ya da karabatak şekline girerek ruhsal geziler yapmaları, bu fikri pekiştirmektedir. Aynı yazara göre, kimilerinin sandığı gibi, Şamanın yalnızca kendi gücüne güvenerek böyle bir geziye çıkması olanaksızdır. Yaratılış ve bilgiden başlayarak yetersiz olan Şamanın bu güç işi başarabilmesi, ancak yardımcı ruhlar korumasında olasıdır. Bunlar ya ayı, kurt, sığır, geyik, tavşan gibi hayvan türünden ya da kaz, karga, kartal, baykuş gibi kuş türündendirler. Ayrıca ölülerin, ataların ve son olarak ocak, orman, yer-su ruhları vardır. (Buluç 1970: 318).

Şamanın “manyak” diye adlandırılan giysisi de onun, ayin esnasında hangi hayvanın şekline büründüğüne dair bilgi veren önemli bir materyaldir. Çünkü giysi, Şamanın seans esnasında dönüştüğü hayvanın şekli dikkate alınarak hazırlanır. B. Ögel'in aktardığı gibi, Orta Asya ve Sibirya'da Şaman giysileri, “hayvan ata” dikkate alınarak ‘kuş, geyik ve ayı’ tipinde yapılmaktadır. Örneğin; ancak kuş tipi

¹ Bkz. (Eliade 1999; Ergun 1997; Ocak 2003; Ögel 2002; Roux 2005; Sakaoğlu 1980; Yüce 1993).

² Efsanelerde şekil değiştirme için bkz. (Ergun 1997; Sakaoğlu 1980).

elbiseye sahip Şamanlar göğe uçabilir. (Ögel 1998: 37). Bu da Şamanın giydiği elbisenin, temsil ettiği hayvanın şekline büründüğü ve gücünden yararlandığı anlamını taşır. M. Eliade, konu ile bağlantılı olarak; Şaman için kuşdilini bilmenin ve kuşa dönüşmenin önemini üzerinde durur:

Hayvanların, en başta da kuşların, dilini öğrenmek dünyanın her yerinde doğanın gizlerini bilmek ve dolayısıyla gelecekte haber verme yeteneğine sahip olmak demektir. Kuşların dili genellikle yılan ya da sihirli sayılan bir başka hayvan yiyerek öğrenilir. Bu hayvanlar geleceğin sırlarını açıklayabilirler, çünkü ölümlerin ruhlarının “alıcıları” ya da Tanrıların görünürleşmeleri (tecelli) olarak tasarlanır. Onların dillerini öğrenmek, seslerini taklit etmek, öbür dünyayla ve gök âlemiyle iletişimle eşdeğerdir. Bir hayvanla, özellikle kuşla, bu özdeşleşme olayına, Şamanların giysilerinden ve sihirli uçuştan söz ederken de rastlayacağız. Kuşlar ruh güderdir. Kuşa dönüşmek ya da bir kuş tarafından eşlik edilmek, daha hayatta iken göğe ve öbür dünyaya esrimeli yolculuğa çıkabilme yeteneğini gösterir. (Eliade 1999: 125).

J. P. Roux, Orta Asya'nın iktisadi hayatında hayvanların önemli rolünün, hâkim din olan Şamanizm'e yansıdığını söyler. Şamanların yaptığı her ayinde mutlaka hayvanın yer alması ve Şamanın adeta insan-hayvan olması üzerinde durur. Şaman, düşman ruhlarla hayvanlar aracılığıyla savaşır, gökyüzüne yaptığı seyahati hayvanlar aracılığı ile yapar. A. Y. Ocak, bu nedenle Roux'un geyik kılığına giren Türk menkıbelerindeki dervişleri, Şamanizm ile ilişkilendirdiği bilgisini vererek, Roux'un “Bu motifleri Budizm ile ilgili düşünmek çok uzaklara gitmek olur” düşüncesine katılmaz. Ocak'a göre, geyik donuna girme motifi, Budizm ile ilgilidir. Buna kanıt olarak; Saadet Çağatay'ın Müslüman ve Hıristiyan menkıbelerindeki geyik şekline girme motifinin temelinde Buda'nın menkıbeleri yattığını söylemesi, Ögel'in Budist kaynaklı bazı Orta Asya Türk masalları nakletmesi, Ocak'ın bu motifin Budizm ile ilgili olduğunu fikrini ortaya koymasına gösterdiği gerekçeler arasındadır. (Ocak 2003: 207- 212).

İnsanın, hayvana dönüşmesi için J. P. Roux, araştırmacıların görüşlerden yola çıkarak şunları yazar:

Hayvana dönüşmek basit bir iş olmasa da öyle görünmektedir. Tür değişimi çok çabuk ve kolay tezahür eder: kanat çırpma, kişneme, bedenın kıvrılıp bükülmesi ve sonra kuş, at ya da yılan ortaya çıkar. Dönüşümü kolaylaştırmak için çeşitli yöntemler vardır. Bir ağacın gövdesinin çevresinde ayı gibi sesler çıkarıp sürünerek üç kere dolaşırsak ayıya dönüşürüz. Bu örneği av ayinlerinde (geyik postu giymek) hayvanlarla konuşma temalarında görmüştük; kimin kiminle konuştuğu belli değildir, ya bir boy ilişkisini ya da başka bir boyun yaşamına katılmayı açığa çıkarır. Başka birinin yaşamına katılmak ve bu kişi olmak için bütünüyle onunla birleşmek ve onun bütün kişiliğine bürünmek gerekmez. Dolaylı bir gönderme yeter. En küçük bir parça bile bunun yerine geçer. (Roux 2005: 234).

TÜRK MASALLARINDA KAHRAMANIN VE ŞAMANIN DON DEĞİŞTİRMESİ ARASINDAKİ
BENZERLİKLER

Nitekim Roux'un, Harva'dan aktardığı gibi, yardımcı ruhu yılan olan Şamanlar, ayın sırasında bir yılan gibi kıvrılmakta, eğilip bükülmektedir. Şüphesiz Şamanın bu hareketi şekil değiştirdiğinin, o sırada yılan donuna girdiğinin bariz göstergesidir. (Roux 2005: 239).

J. Baldick; "Animal and Shaman" adlı çalışmasında; Yakut Şamanı örneğinden hareketle, Şamanın toplum adına üstlendiği görevler için şekil değiştirmesinin gerekliliği için şunları söyler:

Yakut Şamanı denizlere ya da dağlara seyahat edebilmek için bir ata dönüşür, ve sonra daha ileriye doğru gidebilmek için kuşa dönüşür. Duruma göre hastalıklı bir ruhu kovalamak için ren geyiği olur ve yolculuğun bir safhasında kendini atmacaya dönüştürmelidir. Türk epiklerinde bir at ölmüş bir kahramanı göğe yükseltmek için kartala dönüşmelidir. Dolayısıyla Türk dini, insanların hastaları tedavi edebilmeleri ve önemli ruhlarla buluşabilmeleri için evrenin değişik bölgelerine seyahat etmelerini sağlayacak dönüşüm mantığına sahiptir. (Baldick 2000: 89).

F. Bayat ise Şamanın don değiştirme yeteneği ilgili olarak; onun kozmik ağaç üzerinde terbiye edilmesine kadar giderek, Şamanın terbiye edildiği yuvanın yönüne göre; "güneye bakan yuvada terbiye alan aday ise çeşitli donlara girebilen Şaman olur." (Bayat 2006: 92) demektedir.

İki Şamanın savaşı da yine şekil değiştirme olgusu ile ilgilidir. Bu tür savaşlarda Şamanların ruhları, hayvan analarının şekline bürünerek mücadele ederler. Şamanın hayvan anasının zarar görmesi ya da ölmesi Şamanın da ölümü ile sonuçlanır. Katanov'un, Sagay Şamanı Topçan hakkında naklettiği menkıbede, iki Şamanın hayvan analarının mücadelesi canlandırılmaktadır:

Sır ırmağında 55 yıl önce Topçan adlı bir kam vardı. Bu kam bir gün ayın yaparken gördü ki Kezek Tağı denilen dağın tepesinde biri gök, biri kara boğanın bir birine tos vurarak kavga ediyorlar. Gök boğa kara boğayı son derece yormuştu. Bunu gören Topçan gök boğayı vurdu, Gök boğa kam Kecük, kara boğa ise kam Topçan idi." Bu menkıbedeki iki boğa iki Şaman'ın "hayvan suretinde tecessüm eden eş" leridir ki Şamanizmdeki "ije kıl" ın benzeridir. Menkıbenin sonunda bu hadiseye mütaakkip yaralanarak yattığı söylenmektedir (İnan 1998: 459).

F. Bayat, Şamanın don değiştirme özelliğinin onun keramet gücünün bir göstergesi olduğu üzerinde durur:

Şamanların don değiştirmeleri başlı başına bir keramet türüdür. Şaman efsane ve memoratlarında geniş bir yaygınlık gösteren don değiştirme, aslında Şamanın hayvan ana tasarımı ile bağlantılıdır. Şaman, kuruyucu ruhu olan hayvan ana donuna girmekle ki, genellikle ayı, kurt, kuş vs. olabilir, kurtulmayı hedeflemiş olur. Aynı şekilde zor durumda kalan veli, İslamiyet'ten önce kendisinin hayvan

anası olarak bildiği hayvan donuna veya ongon gibi kutsadığı kuş donuna, çoğunlukla da bir hayvan şekline girerek kurtulur. Bu da donuna girdiği hayvanın koruyuculuk vazifesini yerine getirdiğini gösterir. Zaman zaman da bizzat hayvanın kendisi velinin yerini olarak ona verilecek zararı engeller. (Bayat 2006: 163).

Bayat'a göre bu dönüşüm, aynı zamanda Şamanın 'hayvan ana'sı tasarımı ile de bağlantılıdır.

II. Türk Dünyası Masallarında Hayvan Donuna Girme Motifi

Araştırmacıların görüşleri de desteklemektedir ki, şekil (don) değiştirme Şamanizm için vazgeçilmez bir olgu olup; Türk dünyası masallarında da sıkça işlenen bir motif olarak; burada -Altay, Baraba, Hakas, Ahıska, Azerbaycan, Balkan, Kerkük, Horasan, Karay, Kıbrıs, Türkiye, Gagauz, Başkurt, Kumuk, Nogay, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur- olmak üzere, seçilen masal örnekleri üzerinden değerlendirilecektir.

Birden Çok Hayvanın Donuna Girme: Masal kahramanları, sık olmasa da bazı durumlarda birden çok hayvanın şekline girebilir. Bu don değiştirme şamanvari bir dönüşüm olup; bu güce sahip kahraman da büyük ölçüde Şaman özelliğine taşır. **Altay;** *'Tektebey Mergen'* de, yaşlı adam; (Tektebey Mergen'e) "Benim gibi başka bir şeye dönüşebilmeyi ister misin?" demiş yaşlı adam. "İsterim!" demiş genç. Yaşlı adam ayağa kalmış. Yaşlı adam silkenmiş, bir aslan olmuş. "Gördün mü, çocuğum?" demiş. "Gördüm, ihtiyar!" Tekrar silkinmiş yaşlı, vahşi bir kurda dönüşmüş, "Gördün mü çocuğum?" demiş. "Gördüm ihtiyar." Tekrar silkinmiş yaşlı, kızıl bir tilki olmuş kızıl bir tilki olarak bir oraya gitmiş, bir buraya gitmiş. "Gördün mü, çocuğum?" demiş. "Gördüm, ihtiyar!" Tekrar silkinmiş yaşlı, gri bir atmaca olmuş. Gri bir atmaca olarak bir oraya uçmuş, bir buraya uçmuş. "Gördün mü, çocuğum?" (Radloff 1999: 47) diyerek; sırasıyla aslana, kurda, tilkiye ve atmaca dönüşür. *'Kedi'*, adını taşıyan diğer Altay masalında da benzer şekilde Aza- kaan; "Orada çalışanlar: "Bu tarla bizim kağanımız Aza-kaan'ın tarlasıdır. O çok öfkelidir, istediği zaman canavara, ata, hatta fareye bile dönüşür." demişler. Kedi bunları dinledikten sonra yoluna devam etmiş... Aza-kaan bugüne kadar hiç duymadığı için hemen bir aslana dönüşmüş, kedi korkmuş gibi yaparak saklanacak yer aramış. Ondan sonra Aza-kaan ata da, tavşana da dönüşmüş." (Dilek 2003: 282) aslan, at ve kedi donuna girer. **Baraba;** *'Kara Kököl'* de, Kököl, ayı, kurt atmaca olur: "(Eldiveni hanın kızından alıp, kıza talip olunca; kız, Kököl'ün görünüşünü beğenmez) "Kara Kököl silkinip altın tüylü bir ayı olmuş, kız korkmuş. Kara Kököl tekrar silkinip altın tüylü bir kurda dönüşmüş, kız yine korkmuş. Kara Kököl bir kez daha silkinip altın tüylü bir atmaca dönüşmüş, uçup kızın evinin tepesine konmuş... Kara Kököl kimsecikler uyanmadan kalkmış, bir kuş olup uçarak Kün Hanın penceresine konmuş." (Radloff 2000: 75- 76). **Türkiye;** *'Altın Toplu Sultan'* da kahraman kendisine öğretilen dualar yoluyla dev, karınca ve bülbül şekline girer: "Babasının vasiyetini gerçekleştirip kız kardeşlerini isteyen dev, karınca ve bülbüle

TÜRK MASALLARINDA KAHRAMANIN VE ŞAMANIN DON DEĞİŞTİRMESİ ARASINDAKİ
BENZERLİKLER

veren küçük oğlan rüyasında görüp âşık olduğu kızı ararken dev, karınca ve bülbülün yardımını elde eder. (Dev) Bir de oğlana dev duası öğretmiş: O duayı okuyunca insan dev olurmuş. Karınca damat, okuyanın karınca olduğu bir dua bülbül damat ise okuyanın bülbüle dönüştüğü bir dua öğretir oğlana ve oğlan da ihtiyaç duyduğunda bu duaları okuyup şekil değiştirir. (Boratav 2007: 219). **Özbek;** ‘*Kıranağa*’: Olağanüstü özelliklere sahip Kıranağa, padişahın oğluna yardım etmek için kedi ve köpek olur: “Rüyasında gördüğü peri kızını aramak için yola çıkan padişahın oğluna yolda Kıranağa diye biri katılır ve arkadaş olurlar. Kıranağa kızın evini bulmak ve onu kaçırmak için köpek ve kedi suretine girer.” (Baydemir 2004: 966).

Ayı Donu: Ayı, Türk kültür tarihi açısından önemli hayvanlardan biridir. Ayı kültü çerçevesinde ayı, orman tanrısı ve orman ruhunun simgesidir. Y. Çoruhlu, ayının İç ve Orta Asya’daki bazı Türk topluluklarında hala yaşayan tözlerden biri olduğunu, Başkurtlarınayidan türediklerine inandıklarını, ayıyı bu bağlamda ataları saydıklarını nakleder. (Çoruhlu 2002: 140). Ü. Hassan “ayı kültü ve ayı törenleri”nin orman kültü içerisinde yer aldığından, evrensel boyutlu olduğundan söz eder, bu evrenselliğin temelinde avcılığın yattığı kanısındadır. (Hassan 2000: 89). Ayının koruyucu ruhlar arasında sayılması da Tuva ve Hakas Şamanları arasında oldukça yaygındır. Hakaslar bu amaçla ayı tasviri yapıp eve asarak, evdeki kötü ruhları uzaklaştırdıklarına inanırlar. Tuva Şamanları ise ayının kendilerini kötü gözlerden ve yabancı hücumlarından koruyan bir ruh olarak algıladılar. M. Eliade, “Hayvan biçimli bir “samimi ruh” ile asıl şamancıl koruyucu ruh arasındaki fark Yakutlarda açık olarak belirir. Her şamanın, gizli tuttuğu bir ye-kıla’sı (“hayvanana”, bir tür mitsel hayvan figürü) vardır. Zayıf şamanların ye-kıla’sı bir köpektir; daha güçlü olanlarınki boğa, tay, kartal, sığın veya boz ayı olabilir.” (Eliade 1999: 117) diyerek; konuya farklı açıdan dâhil olur. Ayıya, hayvan ana olarak yaklaşır ve Şamanın gücünün simgelediğine vurgu yapar. Bu bağlamda, Türk masallarında, masal kahramanlarının donuna girdikleri hayvanlardan biri de ayıdır. **Baraba;** ‘*Kara Kököl*’: (Eldiveni hanın kızından alıp, kıza talip olunca; kız, Kököl’ün görünüşünü beğenmez) “Kara Kököl silkinip altın tüylü bir ayı olmuş, kız korkmuş. (Radloff 2000: 75), Kököl altın tüylü bir ayıya dönüşür. **Gagauz;** ‘*Kıza Âşık Olan Güneş*’ de “Çıktıynan küün kenarına hergelaynan, bobası olayor bir ayı da çıkıyor yönüne, da korkudayor kızı...” (Uçkun 2003: 475) ve **Nogay;** ‘*Açgözlü Kadın*’da, masal kahramanı ayı donuna girer: “Ağaç, kadının buyruğunu işittikten sonra, süzülerek, “tamam, olur” der. Sabahyıldızı gülümseyerek batarken, kadın tilkiye, adam da ayıya dönüşür.” (Yıldız 2002: 136). **Özbek;** ‘*Bünyad Pehlivan*’ da da Ayı pehlivan, ateş istemeye gittiği iki yaşlı kadının “Benim başıma bir sopa indirdi ve dua edip beni ayı yaptı. “diyerek; kızıdan ayıya dönüştüğünü anlatır. (Baydemir 2004: 812).

Geyik Donu: Geyik, Altay mitolojilerinde, su kökenli olduğu kabul edilen, ata ya da koruyucu ruh olarak algılanan; bir hayvan ana ya da hayvan tanrıça, totemdir (Çoruhlu 2002: 70). Teleütler, her Şamanın bir “İje Kıl”ı yani ikinci ruhu olduğunu ve bu ruhun geyikte muhafaza edildiğini düşünülür. Kuzey Sibiryalı halklarından olan Samoyedlerde ise bu inanış daha keskindir. B. Ögel, bunu “Her Şamanın bir ren geyiği vardır. Bunun, geyik şeklinde bir ruh olduğuna inanırlar... Şaman ile birlikte, kavga eder... Ancak geyik ölünce, Şaman da ölür...” (Ögel 2002: 109) cümleleriyle ortaya koyar. **Altay;** *Jestey Mönkö*: Verdiği sütle iyileşmesini sağladığı geyiğin dediği gibi yedi yıl sonra geyiğin izini takip eden Jestey’e “Kız “Ben oraya anamla birlikte topal bir geyik yavrusu olarak geleli tam yedi yıl oldu. Senin ineğinin sütünü içtikten sonra iyileştim.” Der. (Radloff 2000: 89). Geyik, ceylan ya da ceylan izinden su içip adı geçen hayvana dönüşme, Türk dünyası masallarında aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere en çok tekrarlanan motiflerdendir: **Balkan;** *Fatmecik, Yusufçuk, İki Cadı Karı, Bir Padişah Oğlu ve Adalet*: “Gelelim biz Fatme ile Yusuf’a. Yusuf, Fatme’den daha küçükmiş. O yolda susamış. Fatme ona, annelerinin rüyasında söylediklerini söylemiş. Ama Yusufçuk nerede su görsen “içeceğim” diyormuş. Ablası pınarların çeşmelerin önlerine durup, Yusuf’a içirmiyormuş. Ama bir keresinde, bir geyik izine su toplanmış. Yusuf bükülüp o sudan ablası görmeden içmiş. Ablası, kardeşinin neye uğradığını anlayınca, o bir geyik oluvermiş.” (Taceman 1998: 738). **Türkiye;** *Hani Ya Bacımın Ayağı*: “Biraz daha giderler, bir geyik izine rastlarlar. Çocuk dayanmayıp geyik izinden su içer. Hemen tepesinde bir çift boynuz biter, oğlan bir geyik olur. Geyikle kız kardeşi gide gide bir köyün çeşmesine varırlar.” (Sakaoğlu 2002: 378). **Kırgız;** *En Küçük Çocuk*: (Çocuk, ıssız bir yere gelir) “O sırada gözleri fal taşı gibi açık, saçları darmadağınık yaşlı bir adam ortaya çıkıp: “Gak” edip karganın uçmadığı, adam ayağının değmediği yerde insanoğlu ne arıyorsun? Süv geyik ol!” diyerek çocuğu geyiğe çevirmiş.” (Karadavut 2006: 193). *Talkamış*: “Küçük kız: “Şu sudan içeceğim,” demiş. Ablası izin vermemiş. Küçük kız ağlayarak ısrar edince, ablası çaresiz razı olmuş. Yatarak keçi boynuzu gibi incecik sudan nefes almadan içmiş ve hemencecik geyik yavrusuna dönüşüvermiş.” (Karadavut 2006: 281). *Asan-Üsön*: Türbede karşılaştığı yaşlı kadına Kısan “-Sevgili anne, karnım acıktı, yiyecekten vermiyor musun, der. –Bir parça yiyecek ha! Kendini bilmez. “süf” diye üfleterek Kısan’ı orada bir geyik kalıbına sokar.” (Yılmaz 1994: 189). *Küçük Oğlan*: “Sonra çocuk güneşin battığı yerde geceleyip, sabah erken yola çıkar ve kuzgunun olmadığı yere düşer ve o zaman karşısına gözleri parıldayan, saçları darmadağınık bir yaşlı kadın çıkar: “Kuşların uçmadığı insanların yürümediği yerde, sen ne yapıyorsun? Sen geyik ol!” diye çocuğu geyiğe dönüştürür.” (Karayanık 2001: 361). **Özbek;** *Yarıtaş*: Gülnare’nin uyarmasına rağmen geyik izinden su içen Aymama geyik olur. (Baydemir 2004: 674). **Türkmen;** *Ablacan*: Ablasının uyarısına rağmen geyik suyundan içen kardeş Baymırat, geyik olur. (Duymaz 1998: 120). **Kerkük;** *Bacıdan Kardeş Matalı*: Abla kardeş yolda giderken çocuk çok susar önce akrep, sonra yılan izinden su

TÜRK MASALLARINDA KAHRAMANIN VE ŞAMANIN DON DEĞİŞTİRMESİ ARASINDAKİ
BENZERLİKLER

içmek istese de ablası izin vermez ancak daha sonra dayanamayarak ceyran izinden su içip, ceyran olur. (Hassan 1979: 72). **Kıbrıs**; *'İki Öksüz Çocuk'*: Üvey annenin istemediği iki çocuğunu adam bir dağ başında terk eder. “Güneş yükselmiş sıcak basmış etrafı. Oğlan ille susadım deye tutturmuş. Yerde ceylan basamağı izleri ve içinde su. Gız: -Gardaş sakın içme yoksa ceylan olursun deye engellemeye çabalamış ama oğlan eyilirkenden içmiş bir ceylan olmuş.” (Yorgancıoğlu 1998: 36).

Kuş Donu: Kuşlar, Orta Asya mitolojisinde, gökyüzüne çıkmak ya da yeraltına inmek için şekline girilen, koruyucu ruh olarak görülen ya da yardımına müracaat edilen ve genellikle ongun kabul edilen hayvandır. O aynı zamanda, Altay’da Ülgen’in şekline büründüğü canlı, şamanistik anlayışta ölen kişiden çıkan ya da yeni doğana giren ruhun büründüğü biçim ve bu bağlamda cenneti de simgeleyen kutsal varlıktır (Korkmaz 2003: 105). Y. Çoruhlu’nun Ohlmarks’dan aktardığı üzere “kaz, karga, baykuş, kuğu” Şamanın en çok kendisini dönüştürdüğü hayvanlardandır (Çoruhlu 2002: 151). Şaman danslarında, Şamanın at binişi ve kuş uçuşu olmak üzere iki hayvanı simgeselleştirdiği gözlenir. F. Bayat buna; “Kamlık zamanı Şamanın oyunu (dansı) taklidini yaptığı kuş veya hayvana öykünmesi değil, kuş veya hayvanla bütünleşmesidir.” (Bayat 2006: 219) der. Masallarda da kahramanın en çok donuna girdiği hayvan istisnasız kuştur demek yanlış olmaz. Masal kahramanları başta güvercin olmak üzere aşağıdaki örneklerden de açıkça anlaşılacağı gibi hemen her kuşun şekline ve başta uçma yetisi olmak üzere özelliğine bürünebilirler: **Ahıska**; *'Cihanşah'*: “Kız sandığı parçalayıp gömleğini alıp giymiş. Güvercin olup uçmuş dönüp pencereye konmuş.” (Önal 2004: 198). **Azerbaycan**; *'Cömert Kız'*: (Ayakkabı tamircisi) “Müşterim yine de bir çift pabuç getirmişti. Ben pabuçları tamir edip ona verdim. O, cüzdanını çıkarıp bana bir altın vermek isterken ben padişahın adamlarına göz kırptım. Padişahın adamları onu yakalamak isterken o, hemen güvercin kılığına girerek kondu ağaca...” (Sabih 1982: 61). *'Nankör Kız'*: “Koca karı demiş: -Kızım, artık kalk çocuklarını da al çık dışarı, ben cildimi değişip yine de kuş olacağım, binersiniz benim kanatlarımın arasına, sizi kente, kocanın yanına götüreceğim.” (Sabih 1982: 155). *'Yusifle Senuber'*: (Periler) “Sonra kızlar üçü de kuş cildine girip, uçub getdiler.” (Seyidov 2005: 72). **Azerbaycan**; *'Nuşaperi Hanımın Nağalı'*: (Vezirin kızı) “Bir tilisim oxuyub oldu alıcı quş, çekildi göyün üzüne...” (Axundov 2005: 22). **Balkan**; *'Cetum Kız'*: “Bacada saklı duran kız ise leylek olur, uçar gider, bir ormanın kenarına konar.” (Ekrem 1985: 52). *'Bacıydan Kardeş Matalı'*: Abla kardeş yolda giderken çocuk çok susar önce akrep, sonra yılan izinden su içmek istese de ablası izin vermez ancak daha sonra dayanamayarak ceyran izinden su içip, ceyran olur. (Hassan 1979: 72). **Kerkük**; *'Matal/22'*: Peri padişahının oğlu olan kızın kocası, karısı sırrını açıklayınca kuş olup uçar. (Hassan 1979: 99). **Horasan**; *'Yaşlı Adam ve Üç Kızı'*: Derisi yakılınca yılan çocuk bir güvercin olup uçar. (Tulu 2005: 24).

Kıbrıs; *'Büyülü Güvercin'*: “Oğlan döndü gıza da dedi; -Hiç hayret etme, evey anam bir büyücüdür. O topluyu batırıp beni güvercin etti.” (Yorgancıoğlu 1998: 138). **Türkiye;** *'Ahmet Ağa'*: “Kız kocasının sırrını söyleyince kocası bir güvercin olup uçuyor. Kız ne kadar dövünüp ağlıyorsa da fayda vermiyor.” (Günay 1975: 401). *'Kuş Şahı'*: “Oğlanı içeri hazırlamışlar, peri gızı gömleğin kokusunu daa ordan duymuş. Oğlan gelmeden o binayı sökmüş, gömleği çıkarmış, geymiş daha sonra bir güvercin şeklinde evin saçağına oturmuş.” (Alptekin 2002: 373). *'Naharcı ile Oğlu'*: “Gız bir dua etmiş, oğlan da “âmin” demiş, bunnar bir çift güvercin olmuş, kaçıp getmişler.” (Şimşek 2001: 102). *'Devden Kurtulup Padişah Oğluyla Evlenen Kız'*: Devden kurtulan kız: “Bu kız bir gün kuş olmuş, gelmiş padişahın oğlunun avlusunda bir dut varmış o dut'a konmuş.” (Tuğrul 1946: 15). **Kumuk;** *'Emanet ve Devler'*: “Kız Amanet'in isteğini geri çevirmek istemiyor. Büyücüden izin alıp kuş kılığına girer. Amanet'e arkasını göstererek, uçarak dağlara, denizlere ve güneşteki yerlere götürerek gezdirir, üç ay kalırlar.” (Zengin 2002: 66). *'Hadar- Dadarhan ve İncilçarkın Masalı'*: “İncilçark ise terastan baka kalır. Sonra o dilek tutar: -Ey Tanrı, sen beni güzel bir kuşa dönüştür! diye. Anında kuş oluverir. Gidip, kızı alıp gitmekte olan 'Hadar- Dadarhan'ın kafasına konar.” (Zengin 2002: 111). **Kazak;** *'Konur Mergen'*: “Han odunu yıgılmış, delikanlı üstüne çıkmış. Odunu han yakmış, odunun dört bir tarafı duman olmuş, delikanlının karısı da gök güvercin olarak oğlanı alıp götürmüş. Karısı, kocasını evine getirmiş.” (Alptekin 2003: 325). **Özbek;** *'Pehlivan Rüstem'*: “Büyücü, serçe kılığına girmiş, “Pırr” ederek uçup gitmiş. O anda şiddetli bir rüzgâr çıkmış ve güneşin önünü bulut kaplamış gibi olmuş.” (Baydemir 2004: 785). *'Ayper'i'*: (Padişah, Hüseyinbay'a) “Senin gittiğin günün ertesi, kızların, gözümün önünde bir bir yuvarlanıp güvercin oldular, uçup gittiler.” (Baydemir 2004: 852). *'Vezirveççe'*: “Pınarın başında bir yuvarlanarak Vezirveççe de güvercin olmuş ve perilerle birlikte uçarak gitmiş.” (Baydemir 2004: 990). **Türkmen;** *'Dikkâncının Oğlu'*: “Kızın babası onlara danışmadan oğlana kızını vermiş, ikisini de kuşa çevirmiş, yola salmış. Bu sefer devin oğlanları teessüf edip kalmışlar.” (Bayraktar 2003: 234). *'Hutdı Humar'*: Humar, Cemal'i koyuna çevirir. Daha sonra da kendisi bir bülbül olur. (Bayraktar 2003: 248).

Balık Donu: Şamanın yardımcı ruhları arasında adı geçen hayvanlardan biri de balıktır. (Roux 2002: 218). Ayrıca, şamanist anlayışta; Şamanın üçüncü ruhu yani toprak ruhu, balığa dönüşerek özel bir bölümde saklanır ve bırakıldığı yerden çıkmayı başarırsa da bu Şamanın ölümüyle sonuçlanır, yani Şamanın hayatı balığın hayatına bağlıdır, bu da onu önemli kılar:

Şamanın üçüncü ruhu olan toprak ruhu balığa dönüşerek hastalık suyunda özel bir yere konulur. Bu özel yer, öldürülmüş yedi kız, yedi erkek, yedi hayvan cesedinden yapılmış ve basit olarak bilinen yerdir. Toprak ruh, balık donunda bu bölüm içinde yüzer ve zamanla oradan çıkmak için çaba gösterir. Eğer toprak ruh bu özel bölümden çıkabilirse Şaman ölür. Doğal olarak hem ana ruh hem de toprak ruh yeraltı dünyasında yerleşmişlerdir. (Bayat 2006: 104).

TÜRK MASALLARINDA KAHRAMANIN VE ŞAMANIN DON DEĞİŞTİRMESİ ARASINDAKİ
BENZERLİKLER

F. Bayat; Yakutların üç aşamalı kut inancının bir parçası olarak; sür denilen ve kadın hamile kaldığı zaman şakağından vücuduna inen kutun, ölümden sonra kaybolmayıp, balığa geçtiğini söyler. (Bayat 2006: 146). Yer-su kültürünün önemli bir parçası olan balık, Şaman davulunun alt kısmında yeraltı dünyasının simgesi olarak iki balıkla temsil edilir. Balık donuna girme, masalarda balığın insana ve tekrar balığa dönüşmesi şeklinde kendini gösterir. Balık, kendisini her şeyi göze alarak kurtaran kahramana; insan şekline bürünüp tam bir yardımcı ruh gibi yardım eder, yol gösterir ve görevini tamamladıktan sonra kimliğini açıklayarak balığa dönüşüp, suya atlar: **Azerbaycan;** '*Altın Şamdan*': (Şehzadenin canını bağışladığı ve insan şekline girip kendisine yardım eden balık) "Sonra hekim oğlan, şehzade ve kızla tekrar vedalaşip yeniden balık kılığına girmiş ve kendisini denize atarak gözden kaybolmuş." (Sabih 1982: 54). **Horasan;** '*Oğlan ve Peri Kızı*': (Kızla- oğlan) "Kız bir dua okudu; her ikisi balık oldular. Kızın anası geldi, her ne kadar dolaştı ise, onları bulamadı. Kız ile oğlan balık olup bir çayın içinde yüzerler..." (Tulu 2005: 34). **Nogay;** '*İyiliğe İyilik*': Kahramanın öldürmeyip suya saldığı balık, insan şekline girip ona yardım eder ve tekrar balık olup suya döner. (Yıldız 2002: 135). **Özbek;** '*Altın Balık*': Balıkçının oğlunun padişaha rağmen canını bağışlayarak suya attığı balık, daha sonra insan şeklinde çocuğa yardım eder ve balığa dönüşüp suda kaybolur: "Yiğit böyle demiş ve altın balığa dönüşmüş, suya dalıp gitmiş." (Baydemir 2004: 696). '*Suhrab ile Mızrab*': Suhrab, Mızrab'a "Ben, senin iyilik yaparak azat ettiğin o balığım, deyip cump diye kendini suya atmış ve gözden kaybolmuş." (Baydemir 2004: 932).

Köpek Donu: Köpek, Orta Asya mitolojisinde hem olumlu hem de olumsuz tasarımları bulunan çoğunlukla yeraltı ve Erlik ile ilişkilendirilen bir hayvandır. Şamanlar arasında köpek itibar gören hayvanlardan değildir. Yaygın görüş, köpeğin ancak kötü Şamanların hayvan ruhu olabileceği doğrutusundadır¹. Bununla birlikte Şaman törenlerinde, Şamanın yaptığı hayvan taklitlerinden biri de köpeğin taklididir. Şaman, köpek gibi uluyarak ruhları yardıma çağırır. Ayrıca köpek, zayıf Şamanların şekline girebildiği bir hayvandır. Roux da beyaz renkli köpeğin Şaman seanslarında kurban edildiği bilgisini aktarılmaktadır. (Roux 2002: 253). Eliade, her Şamanın bir hayvan anası olduğu düşüncesi dikkate alındığında zayıf Şamanların hayvan anasının köpek olduğunu ifade eder. Masal kahramanları bazen bu hayvanın özelliklerinden yararlanmak için; **Türkiye;** '*Arap Lala*': "Meğer o kedi Arap Lala imiş. Kızı o havuzun başına götürmek için kara kedi olup hindiye kapmış." (Boratav 2007: 154). **Özbek;** '*Kıranağa*': Rüyasında gördüğü peri kızını aramak için yola çıkan padişahın oğluna yolda Kıranağa diye biri katılır ve arkadaş olurlar. Kıranağa kızın evini bulmak ve onu kaçırmak için köpek ve kedi suretine girer. (Baydemir 2004: 966), bazen de bir ceza sonucu köpeğe dönüştürülür veya dönüşürler:

¹ Çoruhlu, Yaşar (2002), Türk Mitolojisinin Ana Hatları, İstanbul, s. 58.

Uygur; *'Tedbirli Padişah'*: (Canavar ya da cadı karı, kızı için gelen pehlivanları) “Kadın da onları köpeğe dönüştürüvermiş, diye cevap vermiş.” (Bedir 2000: 287).

Kurt Donu: Kurt, Altay mitolojisinde, kendisinden türenildiğine inanılan ve göksel kökene sahip olduğu kabul edilen, Hayvan Ata'dır. Ayrıca, Şamanların şekil değiştirerek birbirleriyle mücadeleleri sırasında donuna girdikleri hayvanlardan biri de kurttur. (Çoruhlu 2002: 58). Kurdu, Şamanların yardımcı hayvanları arasında da adı anılır. Kurt, masallarda yaygın olmasa da kahramanın suretine girdiği hayvanlar arasındadır. **Hakas;** *'164 Masal'*: “Kız yemek koyup sofrayı kurmuş. Genç şöyle demiş: “Rakı içtiğim zaman yiyemem!” Kız onu yemeye zorlamış. “Misafirsin ye, niçin yemek yemiyorsun?” demiş. Genç o zaman düşünmüş: “Yemeyi şimdi yemeyim” demiş. Bu kızı alırsam, sonra onun elinden yerim. Yemekten birkaç lokma alıp yemiş ve bozkurt haline gelmiş.” (Katanov 2000: 275).

Tavşan Donu: Tavşan, Oniki hayvanlı takvimde yıl simgesi, bir töz aynı zamanda Şamanın yardımcı ruhları arasında adı geçen bir hayvandır. Tavşan, sık olmasa da masal kahramanlarının donuna girdikleri hayvanlardandır. **Azerbaycan;** *'Dilsiz Kızın Masalı'*: “Senin ormanda rastladığın tavşan benim babamın remmalidir. O, bana yardım ederek beni buraya getirmiştir. Bu saray da onundur. O, her zaman tavşan kılığında dolaşarak zor duruma düşenlerin yardımına koşuyor.” (Sabih 1982: 123).

Yılan Donu: On iki hayvanlı Türk takvimindeki yıllardan biri, Türk kozmolojisinde kuzeyin simgesi ve yer unsuru olarak geçen yılan; Şamanizm açısından yeraltı ve onun ilahı Erlik ile ilgili bir sembol olup; Şaman dualarında, Erlik'in kamçısı olarak da nitelendirilir. Yılan, Şamanın yeraltı yolculuğu esnasında şekline büründüğü yardımcı ruhlardan biri olarak geçer. Eliade'ye göre; yılan cinsinden dev bir yaratığın içine girme, sırta-ermeye eşdeğer bir eylemdir. (Eliade 376). Yılan aynı zamandan Şaman kübesinde yer alan hayvanlardan biridir. Şaman külâhı ve davulunda (yeraltı dünyasıyla olan bağın işareti olarak) da yılan tasvirleri¹ bulunmaktadır. Kadın Şamanların yerlere kadar uzanan saçlarının yılanları çağrıştırdığı ya da temsil ettiği de aktarılan bilgiler arasındadır (Roux 2005: 237). **Azerbaycan;** *'Nuşaperi Hanımın Nağulu'*: “Axırda qarı bir tilsim oxudu, oldu bir ilan, tez qapımın deyişinden özünü yetirdi padşaha.” (Axundov 2005: 11). **Kıbrıs;** *'Ben Seni İnsanoğluna Yar Edmem'*: “...Tam o sahad köşenin arkasından onarı gözekleyen oğlan bir boğa ilanı oluvermiş, bir sokumda gara ilanı yudmuş.” (Yorgancıoğlu 2006: 63).

Hayvan Donunda Savaş: “İye kıl / İje kıl, İne-Kıl, Kep-Kıl, Yula, Tın, Arvağ, Arvak”, Kaşgarlı Mahmut'un 'Peri-eş' dediği, çeşitli adları olan hayvan ana, Şamanın hayvanda cisimleşen ruhudur. Şaman memoratlarına göre, her Şamanın hayvan anası veya ilk hayvan sıfatı mevcuttur ki, bu hayvan çoğu kez, demir kanatlı

¹ Bkz. (Anohin 2006: 45-60; Beydili 2005: 616; Çoruhlu 2002: 157-159).

TÜRK MASALLARINDA KAHRAMANIN VE ŞAMANIN DON DEĞİŞTİRMESİ ARASINDAKİ
BENZERLİKLER

bir kartal, kanatlı ren geyiği az da olsa ayı ve öküz olarak tasarlanmıştır. Bu düşünce yani her insanın bedeninin dışında bir canı/ ruhu¹ olduğu, en ilkel inanç sistemlerinde bile var olan bir düşünce olup; J. Frazer, buna duyulan ihtiyacın altında, insanın kişisel güvenlik endişesinin yattığını ifade eder:

Fakat ruhu dışarı çıkarma gücünün bir başka yönü daha vardır. Eğer bedende olmadığı sürece ruh bir kez güvenlik altına alınabilirse, ruhun yokluğunu sonsuz bir süre devam ettirmemesi için herhangi bir neden olmaz; gerçekten de bir insan sırf kişisel güvenliğini hesap ederek, ruhunun bir daha asla bedenine dönmemesini arzu edebilir (Frazer 1992: 269).

Frazer'e göre ruhun vücudun dışında olmasının bir başka yararı da böylece ölümsüzlüğe ulaşılabilmesidir. Masallarda, Şamanizmin önemli motiflerinden olan Şamanın hayvan anası vasıtasıyla savaşı, örneklerden de anlaşılacağı üzere canlandırılır: **Altay**; '*Ay Han*': (Altun Pökö'nün oğlu ile Karang Attu Han'ın oğlu) "Hanların iki oğlu. Bütün sürü yok edildi: Kılıçlarını kaldırdıklarında, kılıçları kesmedi, mızraklarını sapladıklarında mızrakları delmedi, ok attıklarında, okları delmedi. Bütün bunları attılar. Karang Attu Han'ın oğlu ak bir yılanla dönüştü, Altun Pökö'nün oğlu ak bir yılanla dönüştü, iki yılan olarak birbirleriyle dövüştüler." (Radloff 1999: 103). '*Jestey Mönkö*': (Jestey ile baldızının peşine düşen) "Jer Kara Alıp bunun üzerine bir atmaca olup onları izlemeye devam etmiş... Jestey Mönkö bunu duyunca silkinip bir şahine dönüşmüş." İkisi gökyüzünde savaşır. "O an Jer Kara Alıp'ın kanat sesleri duyulmuş; şimşek gibi oraya geliyormuş. Jestey Mönkö bunu duyunca göğe yükselmiş. Gökyüzünde savaşmışlar, atmacanın ve şahinin tüyleri kazan büyüklüğündeki kara taşlar gibi yere düşmüş. Yedi gün, gece gündüz dövüşmüşler. Yedi gün boyunca tüyleri dökülmüş. Yedinci günün sonunda iki kuş dövüşerek yere düşmüşler. İkisinin de gücü tükenmiş. Kız bunlara bakınca birinin başında üç altın tüy olduğunu görmüş. Bu kuşu yakalayıp ateşe atmış. Jer Kara'nın gövdesini yarıp öldürünceye kadar ezmiş. Sonra onu ateşe atıp yakmış ve küllerini gökyüzüne savurmuş. Jestey Mönkö sapasağlam ateşten çıkmış." (Radloff 2000: 93). 'Azeri, Balkan, Kerkük, Karay, Kıbrıs, Türkiye, Gagauz, Kazak, Kırgız' olmak üzere sayısız varyantı olan masalda; masal kahramanının hocası yani usta Şaman ile onun öğrencisi arasındaki mücadele, sihir gücü ve şekil değiştirme yeteneğine sahip iki kahramanın yani Şamanın bitki, nesne ve daha çok hayvan suretinde cereyan eder. Son olarak; hayvan şekline giren hocayı, öğrenci, daha güçlü bir hayvana dönüşerek öldürür: **Azerbaycan**; '*Oh'un Masalı*': Oh'tan öğrendiği sihir sayesinde değişik şekillere giren Ahmet, peşine düşen hocası Oh ile karşılaşır. Ahmet, "turaç, at, küheylan, ceylan, balık, güvercin, tilki"; Oh ise "çaylak ve tavuk" olur. İkisi şekilden şekle girerek birbirini yok etmek için mücadele eder ve tilki donuna giren

¹ Dış can/ ruh hakkında daha geniş bilgi için bkz: (Bekki 2005: 34-47; Frazer 1992: 269-295; İnan 1998: 458-461; Sever 2003:161-164).

Ahmet, piliçli tavuk kılığındaki Oh'u boğarak öldürür. (Sabih 1982: 106). 'Axvay': (Xanoğlan) "–Mehriban ata, men sehir oxuyu, bir yaxşı öküz olacam..." der. Xanoğlan'ın peşine düşen hocası Axvay, değişik kılıklarda onunla savaşıyor: Derviş bir çiçeği toyuq olub o darını denlemeğe başladı. Toyuq darının hamısını denleyib qurtardı, yalnız bir denesi şahın taxtının altına sıçradığından, toyuğun gözü görmedi. O darı bir tülkü olub, toyuğun hem cücelerini, hem de özünü boğub öldürdü. Bundan sonra insan sifetine düştü. (Zeynallı 2005: 66- 67). **Balkan;** 'Hocasının Başını Yedi': Çocuk, babasıyla plan yaparak önce at'a sonra koç'a dönüşmüş. Koç donuna girince onu hocası satın almış ve sırrı keşfetmiş. Daha sonra, çocuk güvercin olmuş- hoca doğan. Değişik hayvan şekillerine girerek savaşırlar sonunda çocuk hocasını yener ve öldürür. (Hafız 1990: 115). 'Allem-Kallem': "Çocuk annesiyle eve giderken birden bir tavşan oluverir; ama öyle bir tavşan ki, tüylerinin her teli elmas gibi parlar; bakanın gözleri kamaşır... "Giderler, giderler. Derken, Allem-kallem, çocuk ansızın bir at oluverir." (Kúnos 1975: 45-46). **Kerkük;** 'Çopan Matalı': Hasan, Şukur'dan öğrendiği marifetlerle kendini eşeğe, ata, sığana, kurda dönüştürür. Hasan'ın hocası Şukur de buna karşılık pışık, horoz, kartal şekline girer. (Bayatlı 2007: 234). **Karay;** 'Döngel Oğlanın Yomağı': Oğlan babası satsın diye beyaz at olur. Sonra sırasıyla sığan, siyah aygır, çal at olur. Oğlan, koyuna, avaçık kuşuna ve samson köpeğe dönüşürken; Arap ise büyük tırtıla ve horoza dönüşür. (Altınkaynak 2006: 157- 158- 159). **Kıbrıs;** 'Of Arap': "Ben şimdi kırk gün uyuyacam burada, ondan sonra kalkacam bir silkineceyim bir at olacam aşağı yukarı aşağı yukara koşturacağım. Sana soracam alıştın mı? Alıştım diyeceksin." (Oğlan) "Ertesi gün sabahtan bir silkinir bir besli olur dana kadar... Her gün bir öküz olur, bir kuzu olur, bir deve olur geçinirler." Oğlan silkinir güvercin olur, arap silkinir şahin olup onu kovalar. Hoca şahin iken nar tanesini yemek için bir tavuk olur. (Hüseyin 1973: 141- 142- 143). **Türkiye;** 'Ecel Acayıp': "Babası ilerleyince çocuk kendi kendine düşünceye dalıyor: "Ben bu kadar ay sopa yedim, acaba bir şey öğrenebildim mi, öğrenemedim mi? Hele bir kendimi deneyeyim bakayım, ne var?" Okuyup üfleyip adamakıllı bir tilki oluyor. Gelip babasının ayaklarının dibinden o yana kaçıyor, bu yana kaçıyor. Babası da onu tutmaya çalışıyor, muvaffak olamıyor." Sırasıyla at, koç olur ancak babasını asla yularını vermemesi konusunda tembihler. Son kez at olduğunda hocası da pazardadır ve onu tanır, almak ister fakat yuları alamaz: Çocuk tilkiye dönüşüp, hocasının elinden kurtulur. Hocası bu kez tazı olur... Hoca horoz olup darıları toplamaya başlayınca, çocuk da tilki olup horozu öldürür. (Sakaoğlu 2002: 283-385). **Gagauz;** 'Şeytan Hem Fukara Çocuk': Şimdi, çocuk kalyee evdä. Bir gün dee babasına: - Bän olacam beygir. Çıkar beni panayıra sat, ama yedää verme... Gideelar onnar gene. Ačan yaklaşyeelar kıznan çocaa, kız dee: İvan, bän olacam su, sän da ol kaz. Etişyee slugalar o geçilmäz suya, bakêêlar dolanna, göryeelar, ani sade bir kaz üzer suda, döneelar geri. (Malacılı 2002: 43- 44). 'Of Adlı Şeytan I': Şeytan atmaca, som balığı, kloçka; çocuk ise tavşan, balık ve tilki şekline girerek, birbirleri ile mücadele ederler. (Uçkun 2003: 529). **Kazak;** 'Keloğlan': Keloğlan,

TÜRK MASALLARINDA KAHRAMANIN VE ŞAMANIN DON DEĞİŞTİRMESİ ARASINDAKİ
BENZERLİKLER

zenginden öğrendiği hünlerle babası satsın diye kendini koça, kara ata, buğraya dönüştürür. Keloğlan, zenginden kaçmak için tilkiye dönüşür, sonra da ördeğe, serçeye ve kediye. Zengin ise Keloğlan'ın peşinde önce tazı sonra şahin, çaylak ve tavuk olur. (Alptekin 2003: 183). **Kırgız**; '*Hünerli Çocuk*': Yaşlı adamdan hüner öğrenen çocuk kendini ata, deveye dönüştürür. Yaşlı adam çocuğun peşine düşer: "Yaşlı adam dışarı çıkmış, kartal olup çocuğu kovalamaya başlamış. Çocuk ile yaşlı adam, biri kartal, biri kuş olup, birbirini kovalayarak çocuğun yaşadığı şehre gelmişler..." Bundan sonra da değişik şekillere girerek mücadeleleri devam eder ve sonunda çocuk yaşlı adamı öldürür. (Karadavut 2006: 247). '*Çınıbek*': (Çınıbek) "Gidip seyit ihtiyarın geleceği yolda ak deve olarak böğürüp yürüdü... Çınıbek kel örümceğe dönüşüp, bir ağacın başına çıktı. Seyit ihtiyar, kuş olarak örümceği şimdi ısırarak üzereyken Çınıbek gökyüzünde şahin olup uçup, serçeyi basarak beynini oyarak öldürüp, uçup gitti." (Karayanık 2001: 339- 340). Kah yılan, kah kuş ya da farklı bir hayvanın şekline bürünerek savaşıyan masal kahramanı donuna girdiği hayvanın akıbetini paylaşır.

III. Masal Kahramanlarının ve Şamanın Don Değişirmesi Arasındaki Benzerlikler

Masalların sık tekrarlanan, en ilgi çekici motiflerinden olan şekil değiştirme; insanın çeşitli eşya, bitki ya da hayvanın şeklini ve aynı zamanda tüm özelliklerini alması anlamını taşır. Eğer şekline girilen bir hayvan ise, onun bütün gücüne de sahip olunur.

Altay (Tektebey Mergen), yaşlı adam tıpkı usta bir Şaman gibi, şekil değiştirme yani çeşitli hayvan donlarına girebilme yeteneğini sahiptir, kendisini kurt ve atmaca gibi hayvanlara dönüştürür. Baraba (Kara Kököl), kahraman silkinip, altın tüylü bir ayıya, kurda ve atmacaya, atı da kara bir kuluna dönüşür. Gagauz (Kıza Âşık Olan Güneş), baba ayı olup, kızını korkutur. Özbek (Bünyad Pehlivan), kız ayıya dönüşür. Baraba (Jestey Mönkö), kız uzun süre geyik olarak yaşar. Kırgız (En Küçük Çocuk; Asan-Üsön), büyücü kadın çocuğu geyiğe çevirir. Türkiye (Hani Ya Bacımın Ayağı), çocuk, geyik izinden su içip geyik şeklini alır.

Azeri (Nankör Kız), kuşa dönüşen ve üzerine kız ve çocuklarını alan koca karı, da Şaman özellikleri taşır. Azeri (Yusifle Senuber), Kıbrıs (Hıyarcı Kızı), masal kahramanlarının en çok donuna girdikleri hayvan, kuştur.

Adı geçen masalarda kahramanın ayıya, geyiğe ya da kuşa dönüşmesi, Şamanın "kuş, ayı ve geyik" i sembolize eden giysisi de dikkate alındığında; en çok donuna girdiği hayvanlar ve bunun, masala yansımaları olarak öne çıkar.

Altay (Ay Han), yılanı dönüşen iki kahraman, tıpkı Şamanların hayvan anaları yoluyla savaşı gibi birbiri ile mücadeleye başlar. Bu, hayvan anası yılan olan iki Şamanın mücadelesine direkt bir göndermedir. Baraba (Jestey Mönkö), Jer Kara

Alıp bir atmaca, Jestey Mōngkō ise bir şahin olup, gökyüzünde savaşa tutuşurlar. “Kız bunlara bakınca birinin başında üç altın tüy olduğunu görmüş. Bu kuşu yakalayıp ateşe atmış. Jer Kara’nın gövdesini yarıp öldürünceye kadar ezmiş. Sonra onu ateşe atıp yakmış ve küllerini gökyüzüne savurmuş. Jestey Mōngkō sapasağlam ateşten çıkmış.” Kuş ateşte yakılınca, şekline giren kahraman da otomatik olarak ölür. Azeri (Oh’un Masalı, Oxxayla Ehmed), Balkan (Hocasının Başını Yedi), Türkiye (Ecel Acayip), Kırgız (Hünerli Çocuk), değişik hayvan donlarına giren hoca ile öğrenci, birbirleriyle özellikle kuş donunda savaşıyor ve sonuçta daha güçlü olan öğrenci, hocasını yener.

Türk dünyası masallarında kahramanlar hemen her şekilde girebilmekle birlikte, Şamanizmin hatırası olarak; Şamanın gökyüzü seyahatinin gerçekleştirebilmek için en çok tercih ettiği don olan, kuş donuna girmeye ve uçmaya meyilli oldukları göze çarpar. Bu nedenledir ki, başta güvercinler olmak üzere kahramanın şekline girdiği “atmaca, saksagan, ağaçkakan, turaç, turna, şahin, kartal, balıkçıl, kaz, laçin, serçe, bülbül, çaylak, karakuş, karga, dudu kuşu vb.” sayısız kuştan bahsedilir.

Şamanistik açıdan şekil değiştirme; dini, mistik ve daha çok da sihirsel bir özellik olarak; Şamanın ayin esnasında yardımcı ruh olarak adlandırılan ruhların şeklini, gücünü ve yardımını alması olarak düşünülür. Şamanın hangi hayvana dönüştüğünü anlamak için onu izlemek yeterlidir. Örneğin; yılanı dönüştüyse yılan gibi kıvrılır, bükülür vs. Bu itibarla Şamanın farklı cinslerden birden çok yardımcı hayvanı olmasına rağmen, kuşun uçabilme yeteneği, onu diğerleri arasında öne geçirir. Kuş şeklini almak; bütün dünyada destan, halk hikâyesi, masal gibi türlerde sıklıkla kullanılan bir motiftir. Ayrıca İslam sonrası evliya menkıbelerinde, bu motifin sayısız varyasyonu ile karşılaşmaktayız. N. Aslan, özellikle güvercin donu üzerinde durduğu yazısında güvercinin gök ile yani Tanrı ile olan bağlantısından yola çıkarak, kelimenin etimolojik incelemesinin “kögürçgün” sözcüğüne dayandığını belirtmektedir. Bu sözcüğün “kök” ile ilgisinin belirginleşmesi, araştırmacıyı güvercinin kuşların içinden özellikle seçildiğine ve kuşun gökle, dolayısıyla gök kelimesinin ifade ettiği Tanrı ile ilişkilendirildiği sonucuna götürmektedir. (Aslan 2004: 39).

Roux’un ifade ettiği gibi bütün hayvanlar, Şamanın yardımcı ruhu olabilir. Ayrıca Şamanın sihirsel gücü, yani büyü yeteneğinin istediği şekle girmesine fırsat verdiğini de unutmamak gerekir. Nitekim Şaman efsane ve memoraları, bu konu ile ilgili örneklerle doludur. Bununla birlikte; Şamanın en önemli görevi olan ‘Kamlama’da ruhlarla ilişkiye geçerken yardımcılarının, hayvanlar olduğu hatırlanırsa; şamancıl şekil değiştirmeler, insanın hayvana ve tekrar insana dönüşümü şeklinde gerçekleşir. Şaman gibi, masal kahramanı da bütün hayvanların dilinden anlar ve şekline dönüşebilir. Her ikisinin de ortak tercihi genelde kuşa dönüşmektir.

TÜRK MASALLARINDA KAHRAMANIN VE ŞAMANIN DON DEĞİŞTİRMESİ ARASINDAKİ
BENZERLİKLER

Şamancıl şekil değiştirmenin, masallarla paralellik gösterdiği bir diğer örnek ise masal kahramanlarının hayvan şekline bürünerek savaşmalarıdır. Altay (Ay Han), yılan donuna giren kahramanlar, birbirleriyle şamancıl bir mücadeleye tutuşur. Baraba (Jestey Mönkö), iki masal kahramanı, şahin ve atmaca donunda gökyüzünde savaşır. Anlaşıldığı üzere Şamanların hayvan analarının zaman zaman çeşitli sebeplerle karşı karşıya gelmesi, masallara doğrudan aksetmiş olup; hayvan anası zarar görenin kendisinin de aynı zarara uğradığına olan inanç da masallara aynıyla yansır.

Ayinlerde kendisi de bizzat şekil değiştiren ya da Şaman mücadelelerine, hayvan anası aracılığıyla katılan Şaman, şekil değiştirmenin büyük ustalarından biridir. Bu da bize, masallardaki birçok şekil değiştirmeyi, Şamanın sahip olduğu sihrisel güçler sayesinde kolayca ona atfedilebilme olanağı sağlar.

Kaynaklar

- ALPTEKİN, Ali Berat (2002), *Taşeli Masalları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ALPTEKİN, Ali Berat (2003), *Kazak Masallarından Seçmeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ALTINKAYNAK, Erdoğan (2003), “Yer Altı Diyarının Kartalı”, **Hacı Bektaş Veli Dergisi**, S. 26, s. 135- 163.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2003), Masallar, Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi (Nazım-Nesir) 25, **Hakas Halk Edebiyatı**, s. 147- 175.
- ASLAN, Namık (2004), “Şekil Değiştirme Motifinin Anlatılarımızdaki Bazı Yansımaları Üzerine”, **Millî Folklor**, S. 64, s. 37- 43.
- AXUNDOV, Ehliman (2005), *Azerbaycan Nağulları III*. Cild, Bakü: Şark-Garb.
- BALDICK, Julian (2000), *Animal and Shaman /Ancient Religions of Central Asia*, New York: New York University Press.
- BAYAT, Fuzuli (2006), *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- BAYATLI, Necdet Yaşar Murat (2007), *Irak Türkmenlerinin Masallarında Motif ve Tip İncelemesi*, Ankara: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı.
- BAYDEMİR, Hüseyin (2004), Özbek Halk Masalları İnceleme-Metin, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi).
- BAYRAKTAR, Zülfikar (2003), Türkmen Halk Masalları Üzerine Bir İnceleme, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- BEDİR, Selma (2000), Uygur Çöçekleri, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- BORATAV, Pertev Naili (2007), *Zaman Zaman İçinde*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- BULUÇ, Sadettin (1970), “Şaman”, **İslam Ansiklopedisi** C. 11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 310- 320.

- ÇORUHLU, Yaşar (2002), *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- DİLEK, İbrahim (2003), *Altay Masalları*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DUYMAZ, Ali- Metin ERGUN- Nergis BİRAY (1998), Ertekiler/ Masallar, **Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi** (Nazım-Nesir) 10, Türkmenistan Türk Halk Edebiyatı, s. 97- 144.
- DUYMAZ, Ali- Mehmet AÇA- Metin ARIKAN (2004), Ertegiler/ Masallar, **Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi** (Nazım-Nesir) 27, Kazak Halk Edebiyatı, s. 113- 134.
- EKREM Mehmet Ali- Mehmet Ali HİLMİYE (1985), *Tepegöz/ Dobruca Masalları*, Bükreş: Kriterion Kitabevi.
- ELİADE, Mircea (1999), *Şamanizm* (Çev: İsmet Birkan), Ankara: İmge Kitabevi.
- ERGUN, Metin (1997), *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERGUN, Metin- Gaynislam İBRAHİMOV (2004), Akıyattar/ Masallar, **Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi** (Nazım-Nesir) 29, Başkurt Halk Edebiyatı, s. 186- 222.
- GÜNAY, Umay (1975), *Elazığ Masalları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- HAFIZ, Nimetullah (1990), *Bulgaristan Türk Halk Edebiyatı Metinleri II*, Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürü Araştırma Dairesi Yayınları.
- HASSAN, Hussin Shahbaz (1979), Kerkük Ağzı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi).
- HASSAN, Ümit (2000), *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- HÜSEYİN, Ziya (1973), *Girne Kazası Templos Köyü Masalları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi. (Yayımlanmamış lisans tezi).
- İNAN, Abdülkadir (1998), *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara: TTK Basımevi.
- KARADAVUT, Zekeriya (2006), *Kırgız Masalları*, Konya: Kömen Yayınları.
- KARAYANIK, Sadullah (2001), Kırgız El Comoktoru (Kırgız Halk Masalları) Metni Esasında Kırgızcada Fiil, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış yüksek lisan tezi).
- KATANOV, N. F. (2000), *Hakas Folkloru ve Etnografyası Metinleri*, Ankara: Türksöy Yayınları.
- KORKMAZ, Esat (2003), *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- KÚNOS, Ignas (1975), *Adakale Türk Masalları*, (Çev: Necmi Seren), İstanbul: Baha Matbaası.

TÜRK MASALLARINDA KAHRAMANIN VE ŞAMANIN DON DEĞİŞTİRMESİ ARASINDAKİ
BENZERLİKLER

- MALACILI, İrina (2002), Kıpçak Köyü Monografisi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- OCAK, Ahmet Yaşar (2003), *Alevî-Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (1998), *Türk Mitolojisi I/ (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Ankara: TTK Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (2002), *Türk Mitolojisi II/ (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Ankara: TTK Yayınları.
- ÖNAL, Ülkü (2004), *Ardanuç-Ahıska Masalları ve Halk Hikâyeleri*, Ankara: Kalkan Matbaası.
- RADLOFF, Wilhelm (1999), *Proben –Türkleri Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı I*, (Çev: Arzu Ekinci- Yasemin Ünlü), Ankara: Ekav Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (2000), *Proben –Türkleri Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı IV*, (Çev: Hasan Yıldız- Arzu Ekinci- Yasemin Ünlü), Ankara: Ekav Yayınları.
- ROUX, Jean Paul (2005), *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (Çev: Aykut Kazancıgil- Lale Arslan), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- SABİH, Sabir (1982), *Azerbaycan Masalları*, Bakü: Yazıcı Yayınevi.
- SAKAOĞLU, Saim (1980), *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara: Kültür Bakanlığı, Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim (2002), *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- SEYİDOV, Nüreddin (2005), *Azerbaycan Nağilları V*. Cild, Bakü: Şark-Garb.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2001), *Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması I-II C.*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TACEMAN, Ahmet, (1998), *Halk Edebiyatı Verileri Zemininde Türk Kimliği II*, Niğde: Niğde Üniversitesi Yayınları.
- THOMPSON, Stith (1966), *Motif Index of Folk-Literature*, Bloomington-London: Indiana University Press.
- TUĞRUL, Mehmet (1946), *Malatyadan Derlenmiş Masallar*, Ankara.
- TULU, Sultan (2005), *Horasandan Masallar ve Halk Hikâyeleri*. Ankara: Ürün Yayınları.
- TÜRKAN, Kadriye (2008), Türk Dünyası Masal Geleneğinde Şamanistik Unsurlar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi).
- UÇKUN, Rabia (2003), Gagauz Masallarının Tip ve Motif Yapısı Bakımından İncelenmesi, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi).
- YILDIZ, Mustafa (2002), Masallar, Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi (Nazım-Nesir) 21, Nogay Halk Edebiyatı, s. 122- 140.

Kadriye TÜRKAN

- YILMAZ, Mehmet (1994), Kırğız Halk Masalları (Motif Index ve Tercüme), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)
- YORGANCIOĞLU, Oğuz M (1998), *Kıbrıs Türk Folklorundan Derlemeler/ Masallar*, Mağusa.
- YORGANCIOĞLU, Oğuz M. (2006), *Kıbrıs Türk Folklorundan Derlemeler/ Masallar II*, Mağusa: Canbulat Basımevi.
- YÜCE, Kemal (1993), “Türk Masallarında Şekil Değişirme Üzerine”, **Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, S. 7, s. 115- 127.
- ZENGİN, Serpil (2002), Kumuk Halk Yomakları/ Transkripsiyon-Aktarım-Metin Grameri-Sözlük- Dizin, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- ZEYNALLI, Hanefi, (2005), *Azerbaycan Nağılları I. Cild*, Bakü: Şark-Garb.